

QUATRE CARTES DESCONEGUDES DE
L'ARQUEBISBE DE TARRAGONA
ANTONIO AGUSTÍN ALBANELL

Joan Carbonell i Manils

Universitat Autònoma de Barcelona

ABSTRACT

The purpose of this work is to make known four still inedited letters from/to Antonio Agustín, who died in 1586 as archbishop of Tarragona, failing a complete edition of his collection letters announced from 1980. Some questions about Canon Law, Numismatics and Magdeburg Centuries are the main subjects about whose Agustín and his correspondents Zurita, de la Higuera, Zapata and del Frago write on this occasion. We have made also a short comment on them.

En aquest article volem donar a conèixer un conjunt de quatre documents —que creiem que encara són inèdits— pertanyents a l'epistolari d'Antonio Agustín Albanell, que morí essent arquebisbe de Tarragona el 1586¹.

Tots aquests documents formen part del fons Arne Magnussen de la biblioteca de la Universitat de Copenhague (Cop. A-M), concretament dels manuscrits 813 4t i 253 fol². Per ordre cronològic són: una carta

¹ Des de la mort mateixa d'Agustín han estat força els autors que s'han ocupat de la seva vida. Amb tot, el relat més complet redactat fins avui és encara el de MAYANS i SISCAR que figura com a pròleg dels *Diálogos de las armas* d'AGUSTÍN i, traduït al llatí i ampliat, al volum II de les *Opera Omnia*, Lucca 1765-1774.

Amb posterioritat a aquesta biografia, cal destacar la important introducció de Juan Andrés a les seves *Antonii Augustini Archiepiscopi Tarraconensis Epistolae latinae et italicae nunc primum editae*, Parma 1804; l'article de FRANCISCO de ZULUETA, «Don Antonio Agustín» traduït de l'anglès i publicat al *Boletín Arqueológico de Tarragona* 46 (1946), p. 48-80; i, més recentment l'article del doctor FLORES SELLÉS, «Antonio Agustín, estudiante en Italia», *El Cardenal Albornoz y el Colegio de España VI*, Bolonia 1979, p. 315-371.

Pot ser útil també consultar la síntesi biogràfica de la meua tesi inèdita *Epigrafia i Numismàtica a l'Epistolari d'Antonio Agustín* (UAB 1991), en la qual incorpore dades desconegudes, a partir de la lectura de noves cartes inèdites.

² La descripció i la procedència dels manuscrits espanyols d'aquest fons, juntament amb

dirigida a Agustín sense remitent, una altra dirigida a l'arquebisbe per Gerónimo Román de la Higuera, una carta autògrafa d'Agustín sense especificació del receptor i la còpia d'un fragment d'una carta d'Agustín a Pedro del Frago.

Carta 1

Ms. Cop. A-M 813 f. 398

Febrer 1574

Entre los nombrados para escribir contra las centurias (1) es el doctor Villalpando canonigo de Alcala famoso en las disciplinas de la escuela y en las artes. Hombre arguto y dispreciado y desembuelto. Es natural de Segovia. Estuvo en el concilio con no se que perlado. Hale antepuesto el presidente Covarrubias o(bis)po de Segovia (2). Ha escrito este en artes y agora dizen que escribe cierto libro contra un herege (3). Es hombre de buena edad y robusto. No sabe mas lenguas de latin de escuela ni creo que le parescen bien los que las saben conforme a la opinion de los mas de la escuela.

También esta nombrado un doctor inglés que esta aquí, llamado Sandero, hombre senzillo y de muchas y buenas letras, bien docto en lenguas griega y latina, y muy versado en la escritura y contra hereges, grandissimo devoto del S(eñor) Montano y es muy buena y llana persona (4). Ha escrito muy bien.

Otro Theatino dicho Turriano tambien es nombrado (5). No se nada desas partes.

---

l'edició d'algunes cartes d'humanistes insignes, fou motiu d'un article d'EMILE GIGAS, «Lettres inédites de quelques savants espagnols du XVIème siècle», *Révue Hispanique XX* (1909), p. 429-458. En els últims anys el doctor CANDIDO FLORES SELLES ha tractat a bastament el contingut del manuscrit 813 4t i n'ha publicat inèdits en diferents articles: (1978) «Escritos inéditos de Antonio Agustín referentes al Concilio de Trenton», *Revista Española de Derecho Canónico*, 34 (enero-abril), p. 109-130; (1979a) «Escritos inéditos de Antonio Agustín», *Bulletin of Medieval Canon Law* 9, p. 84-88; (1979b) «Un estudio inédito de Antonio Agustín sobre los Digestos», *Anuario de Historia del Derecho Español*, 49, p. 625-638; (1979c) «Pro Constitutionibus apostolicis. Un inédito de Antonio Agustín», *Revista Española de Teología*, 39-40, p. 385-388; (1982) «El Catecismo Romano de Antonio Agustín. Presentación y edición», *Revista española de Teología*, p. 5-43; (1985) «Antonio Agustín y las Novelas de Justiniano: una frustrada edición», *Proceedings of the Sixth International Congress of medieval Canon Law*, p. 55-68; (1987-1988) «Respuestas inéditas de Antonio Agustín a consultas de amigos», *Revista de la Facultad de Derecho de la Universidad Complutense de Madrid*, p. 111-185; (1989) «Documentos inéditos de Antonio Agustín», *Jornades d'Història: Antoni Agustí i el seu temps*, vol. 1, 275-315.

Supp(li)co a v(uestra) s(eñoria) mande quemar este billete, porque no parezca que hago yo censura etc (6).

Comentari

(1) Les referències que figuren en aquesta carta relacionades amb la constitució de la comissió hispànica que havia d'escriure contra les Centúries de Magdeburg, la fan fàcilment datable³.

Covarrubias havia estat nomenat president del Consell reial el 13 d'octubre de 1572 i Felip II li havia confiat la missió de tirar endavant el projecte juntament amb Gaspar Quiroga, inquisidor general i bisbe de Cuenca. Pel que fa a aquest tema, el 29-8-73, el nunci papal Ormaneto escriu al secretari d'Estat del Papa les conclusions a què ha arribat en una entrevista amb Covarrubias: Fuentidueñas serà un dels components de la comissió que es crearà per a la refutació. Després d'una segona i doble entrevista amb Covarrubias i Quiroga, el nunci escriu a Roma, el 12 de novembre, que els membres definitius d'aquesta comissió seran Fuentidueñas, Arias Montano, Torres, Villalpando i Agustín, com a revisador. A causa, però, de la lentitud per tirar endavant l'empresa per part dels espanyols, Ormaneto es torna a entrevistar amb ells i, a finals de gener de 1574, aconseguix que s'acordi crear la comissió «de facto» amb Agustín com a president⁴.

(2) *El doctor Villalpando* és el nom amb què es coneixia Gaspar Cardillo de Villalpando (1527-1581)⁵, que fou catedràtic de Sùmules d'Alcalá a partir de 1556. Va assistir a les sessions de l'última etapa del Concili de Trento en representació del bisbe d'Àvila, Álvaro de Mendoza, i en fou nomenat teòleg papal el 20 d'abril de 1563 en ocasió de la mort de Pedro Soto. A Trento, on va conèixer Antonio Agustín, es distingí pels seus discursos contra els protestants, encarregats pels legats pontificis.

(3) El 1547, Villalpando era mestre en arts després d'haver aconseguit els graus de batxiller i llicenciat a la Universitat d'Alcalá. A finals de 1573 el darrer escrit de Martin Kemnitz de la seva obra *Examen concilii Tridentini* (Leipzig, 1565-1573) provocà un reclutament de plomes tridentines que el refutessin. Jan Rhetius, jesuïta de Colònia a qui havia

³ Per a l'estudi de la polèmica sobre les *Centúries de Magdeburg* és essencial el llibre de J. L. ORELLA, *Respuestas católicas a las Centurias de Magdeburgo (1559-1588)*, Madrid 1976.

⁴ ORELLA, J.L. op. cit., p. 366-369.

⁵ Un resum de la participació d'aquest personatge, amb bibliografia complementària i fonts en ORELLA, J.L., op. cit., p. 386-388.

estat encomanat el projecte antimagdeburguic per part del Papa, va sol·licitar ajut a Villalpando per a aquest afer, petició a la qual aquest va accedir en una carta del 13 de febrer de 1574⁶.

El fet que coincideixi, en un interval de quinze dies, l'acord de creació de la comissió hispànica i l'acceptació de Villalpando per refutar Kemnitz, permet datar aquesta carta la segona quinzena de febrer de 1574.

(4) Nicolás Sanders, professor catòlic d'Oxford, va abandonar Anglaterra el 1559 per refugiar-se a Roma. Va assistir al Concili de Trento com a teòleg del cardenal Hosio, on degué conèixer Agustín, en el benentès que no l'hagués conegut a Roma quan aquest va tornar de Sicília l'octubre de 1560. També allí degué tenir el primer contacte amb Benito Arias Montano, de qui és un *grandissimo devoto*, segons el remitent d'aquesta carta. El 1565, Felip II el designà professor de teologia de Lovaina on tornà a coincidir amb Montano, que des de 1568 fins a 1572 s'ocupà a Antwerpen de la impressió de la Bíblia Políglota. El 1567 va publicar *The Rock of the Church wherein the primacy of St. Peter and his successors ... is proved out of God's Worde*, una obra apològica del papat que propicià que a començaments de 1572 fos cridat a Roma per Pius V i el cardenal Hosio, per tal de formar part de la comissió teològica de la Congregació cardenalícia antimagdeburguica. Després d'un any i mig d'estada a Roma, és enviat a Madrid com a legat pontifici pel nou papa Gregori XIII per defensar els interessos catòlics de Flandes. Va arribar a la capital d'Espanya el 15 de novembre de 1573⁷.

D'aquesta notícia, se'n fa ressò el remitent de la nostra carta. És lògic que, essent a Madrid un teòleg com Sanders que s'havia distingit pels seus escrits en contra dels centuriadors, hom pensés a proposar-lo com a membre de la comissió. No obstant això, en quedà exclòs després de l'acord entre Ormaneto, Quiroga i Covarrubias de finals de gener de 1574.

L'informant d'Agustín encara no sap la composició definitiva de la comissió.

(5) Aquest *otro theatino dicho Turriano* és sens dubte Francisco Torres, que entrà a la Companyia de Jesús el 24-2-69. Nascut a Herrera del Pisuerga, va estudiar a Alcalà i el 1540 se'n anà a Roma. Fou nomenat teòleg papal al Concili de Trento i es dirigí cap a aquesta ciutat en companyia d'Antonio Agustín i Cesare Ferrantio, on arribaren el 5-10-61. Quan Pius V, el 1566, encarregà al cardenal Hosio l'estructuració d'una

⁶ Ibid.

⁷ Un bon resum de la vida i de la trajectòria de Sanders, amb bibliografia complementària i fonts en ORELLA, J.L., op. cit., p. 258-268.

comissió antimagdeburguica romana, aquest confià el treball a Torres. És lògic, doncs, que Torres fos un dels membres en què varen pensar Diego de Covarrubias i Gaspar Quiroga per formar part de la comissió hispànica.

És curiós que el remitent de la carta equivoqui l'orde religiosa a què pertanyia Torres, la qual cosa ens indica que desconeixia un dels amics més fidels que Agustín tenia a Roma.

(6) Pel que fa a la personalitat del remitent, és un personatge que resideix a Madrid, relacionat de prop amb els cercles de poder i de l'absoluta confiança d'Agustín arran d'aquests últims mots en què exhorta el bisbe que cremi la missiva per evitar-li problemes. D'una altra banda, però, no demostra haver tingut una relació gaire estreta amb ell, ja que parla de Francisco Torres com d'un personatge desconegut, quan era un dels amics més fidels d'Agustín a Roma.

La comparació de la cal·ligrafia d'aquesta carta amb la lletra dels corresponsals més habituals d'Agustín en aquesta època ens duu a postular el nom de Gerónimo Zurita⁸. Ambdós personatges s'havien conegut a Medina del Campo l'any 1531 o 1532 i havien coincidit a Roma el 1550 amb motiu del viatge del cronista a Itàlia. Si bé conservem cartes entre ells anteriors a l'arribada del bisbe a Espanya, la relació mútua no prengué força fins que Agustín va arribar a Lleida.

Carta 2

Ms. Cop. A-M 813 f. 374 (original i autògrafa)

20-6-76

Illustriss(imo) et Reverendiss(imo) D(omino) D. Antonio Augustino Archiepis(copo) Tarraconen(si). Hieronimus Higueras societatis Iesu Sacerdos. S(alutem) D(at). (1)

Cogitanti mihi, praesul Illustrissime, quid potissimum faciendum esset, ut et voluntati tuae gravissimae et in provinciam nuper iniunctae quaestione difficillima pro dignitate satis facerem multa se mihi certatim obtulerunt, quae meum animum alioqui dubium et ancipitem in varias partes distrahebant. Principio quod haec res non nisi virum doctissimum et in varia reconditaque lectione felicissime versatum –qualis tu dubio procul es n(ost)rorum et exterorum hominum iudicio– postulare videbatur. Deinde quod tota propemodum antiquitas esset excutienda, evolvendae bibliothecae legendique quam plumiri libri, praesertim superioris memoriae scriptorum illi, qui nodum quaestionis

⁸ Vegeu làmines adjuntes.

...y nombrado para enseñar en las con-
 ventos es el doctor Villalpando de canonic
 de Alcalá famoso en las disciplinas de la escuela.
 En los autos. y sobre argués. y de fecho
 de febrero. / en el de segovia. En todo en el
 concilio con el que se trata. Gali con el pre-
 el quibus con un tras off de segovia.
 En el cual se en un mes. y para de un que
 el que viene alu arriba un fecho. Es
 nombre de una cosa y no es. No debe
 en las lenguas de latin de escuela. un caso
 de la que se ven. Se. En las lenguas es firme
 a la opinion de los mas del consejo.

También esta notando un doctor que es
 agni, llamado Sordero, y se le sigue de
 omnia y buenas letras. siendo en las lenguas, y
 de latin, y por un lado en la escuela y otra
 lengua. como se ve de un de los de
 y el que viene. y una persona que lo ha
 otro y se ve de un de un tambien es
 notando. no se nota que se
 se p... en el nombre que son de los de los, porque no
 poner por lo que se en esta.

Figura 1. Ms Cop. A-M 813 f. 398. Les lletres G. Z que s'endevinen com a possible
 rúbrica corroborarien el nom del remitent que proposem.

implicatissimae vellet pro virili dissolvere. Quare cum ego nec ingenio praestem, nec prope inopiam, qua Madritianum hoc collegium laborat –ut pote quod diurnis eleemosinis sustentet– eam librorum supelectilem habeamus, quae negotio recte gerendo par esse videbatur, fateor profecto suscepta provinti <a> libenter abirem, nisi me superioris cohortationes –cui non parere semper nefas esse duxi– me labantem et propemodum oneri succumbentem tantisper erexisset. Quamobrem dabit mihi veniam Illustrissima tua amplitudo, si votis tuis mea minus responderit oratio, perpendens non tam clientis tui minusculum, quam offitiosam offerentis voluntatem. Quando quidem et Deus op(timus) max(imus) et ab illo magnanimi principes non tam solent oblati muneris magnitudinem perpendere, quam egregiam voluntatem ponderare. Incipiam igitur praesul Illustriss(ime) nediutius tuam amplitudinem gravissimis negotiis occupatam intempestive morer, ea lege atque omine ut quicquid dixerim, attulerim, censuerim, tuo iudicio sapientissimo subiectum esto. Vale.

Canon ex prima sanctissimi pontificis Innocentii epistola desumptus multas easque difficiles quaestiones in se continet quorum prima sit, fueritne in more positum institutoque maiorum Ecclesiae Romanae patres in fermentato conficere? et si quos mos hic innodavit, quos ceperit et tandem abrogatus sit? qui nam sint hi tituli? quo differant a paraeciis? quis hic mos transmittendi per acolytos fermenti? postrema, sitne fermentum hoc eucharistia, an magis eulogia?

[A continuació De la Higuera exposa els seus punts de vista aquestes qüestions i acaba la carta datant-la ex hoc Collegio Madrier. 12 Kal. Quintil. an. 1576] (2)

Comentari

(1) El remitent és el jesuïta Gerónimo Román de la Higuera (1538-1611), autor dels falsos *Cronicones*.

(2) Per raons d'espai no transcrivim aquesta exposició que ocupa els folis 374v-376v i 378r-379r del mateix manuscrit.

Carta 3

Ms. Cop. A-M 813 f.373 (original i autògrafa)

Juliol 1576

Ms. Matr. BN 1854 f. 87 (còpia)

Dira v(uestra) m(erced) al p(adre) Higuera (1) que me huelgo mucho con sus quistiones y que sea tan curioso y versado en buenos libros y

quanto a las dudas cerca del fermento de Innoc(enti)o que tanto nos da que hazer yo no me atrevo a sanar de todos escrupulos a nadie ni entiendo bien porque mueve la quisiones si en tiempo de Innoc(enti)o los griegos usavan de azymo o si havia aquella quision en t(iem)po del concilio Niceno. En my respuesta yo quiero provar que la palabra fermento no se toma por fermento ni por pan fermentado sino por azymo consagrado, y pondero las palabras de Damaso que no le dize fermento, sino *quod appellatur, sive vocatur*, y también por authoridad de Leon IX y de Humberto pretiendo provar que nunca la iglesia Latina consagro en fermentado. El padre Hig(uera) trae un lugar de Epiphanio contra Ebionitas en el lib. I haeresi 30 que es bueno para provar que en tiempo de Epiphanio, el qual fue en t(iem)po de san Geronimo y de Innocentio, se consagrava en azymo y en tiempo más antiguo que era quando los discipulos de Ebion bivian al qual alcanço san Juan evangelista ya viejo. En griego dize Epiphanio, assi μῦσηρια δε δῆθεν τελοῦσι κατὰ μίμησιν τῶν ἁγίων ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἀπὸ ἐνιαυτοῦ εἰς ἐνιαυτὸν διὰ ἀζύμων καὶ τὸ ἄλλο μέρος τοῦ μυστηρίου. Entiendo yo destas palabras que una vez en el año celebravan con azymos imitando al sacrificio ordinario de la iglesia de Christianos catholicos y en otras partes de sus sacrificios usavan de poner agua sola. En los canones de la sexta synodo hai dos canones uno contra los que usan del azyma de los Judios y otro contra los que sacrifican con vino solo o agua sola. Del primero se valen los griegos contra los Latinos y tambien allegan otro canon de los Apostoles y a todos responde Humberto que no valen nada o que no hazen a proposito. Buelvo a las dudas. Propone el p(adre) Hig(uer)a porque los fieles en t(iem)po de Damaso y Innocentio usavan mas deste vocablo *fermentum* no lo usando que de este azyma usandole? Yo respondo que del uso del vulgo nunca podemos dar razon cierta. Yo creo que por ser palabra Latina fermento usaron antes della que de la griega y ahunque la entendian en Roma no la usavan. Replica que no era uso del vulgo sino del papa Innoc(enti)o. Yo respondo que Innoc(enti)o respondió por los terminos que fue preguntado y en Damaso esta claro que no era verdadero y cierto el vocablo sino *quod vocabatur fermentum*. El lugar de san Cyprian donde usa con metaphora del vocablo fermentario en mala parte no es a proposito, como tan poco lo de la missa de la quaresma de los griegos que consiste en solas oraciones sin consagracion ni comunion exceto en sabados y domingos y es como lo que llaman missa seca o missa de la mar. Quanto a lo que duda si en las parrochias o titulos de Roma havia missa quando la dezia el Papa yo digo que en aquellos t(iem)pos no la havia en ninguna ciudad mas de una cada dia para el pueblo y en aquella estavan los obispos y p(res)b(yte)ros y los demas clerigos y legos y se prueba claro por los lugares de san

Clemente que trahe el p(adre) Hig(uera) y por Innoc(entio) 3 en el lugar que yo allego y por Ireneo y otros muchos.

Y assi lo que se duda de las eulogias es superfluo pues que no havia missas en los titulos no havia eulogias ni sermon en aquella hora.

Pide el p(adre) como se quedava sin missa tanto pueblo? Yo niego que se quedasse ninguno que pudiesse oylla. Es verdad que en aquel t(iem)po havia gran numero de gentiles y de hereges en Roma y los catholicos sin gran necesidad no dexavan de juntarse. Demanda que hazian los p(res)b(yte)ros en sus titulos a los quales se enbiava la comunion? Yo respondo que no a todos se enbiava sino a los que estaban ausentes ocupados en alguna cosa de importancia como en batizar enfermos, en oyr confesiones de enfermos o en otro negocio que no se pudiesse dexar sin daño grande. Y assi quando dize *per titulos* entiende no de todos sino como si dixera *per vicos* no en cada calle sino por calles donde los hai, y assi *propter plebem sibi commissam non possunt assistere*, no se ha de entender de todos, sino de algunos ocupados con los que estan a su cargo.

Quanto al vocablo antiguo de Madrid yo no le se. Oido he dezir esse de Mantua pero a Villamanto me parece que quadra mas. Si se hallassen inscripciones publicas nos sacarían de duda. Vease en el Itinerario de Antonino si esta en alguna parte Mantua.

Quanto a la medalla de Galba y Archimedes es cosa para my muy nueva y la interpretacion S.A. *secundum artem*, es *contra artem*, *et artifices*. Yo creo que la S es la postrera letra de *libertas* y la A la primera de *Augusta*. El compas es de Chr(ist)ophoro Plantino; en su lugar pongan un pileo que es señal de la libertad (2). Las otras medallas son de emperadores baxos y son muy barbaras. Las M grande esta en muchas por dezir Moneta; en algunas esta CON que yo interpreto Constantinopolis; en algunas se añade OB que en las de oro quiere dezir *Obryzo*; en otras es imitacion de las de oro (3). La que tiene el nombre de Jesus Chr(isto)s Rex Regum es de mas baxos emperadores, y hallase en la historia de Juan Curopalato quien fue el primer emp(era)dor que dexo de poner su figura y puso la de Chr(ist)o en sus monedas (4). En algunas hai los años del imperio y esso es lo que dize ANN. VI. o otro numero al derredor de la M. SCLS. interpreto Siculus (5). Lo demas no lo entiendo. Ni ahun estoi seguro de lo dicho.

Comentari

(1) Aquesta és evidentment una resposta indirecta a les qüestions que de la Higuera li plantejava en la carta anterior del 20-6-76. Cal suposar, doncs, que fou escrita durant els mesos següents, probablement el juliol. El destinatari és presumiblement Rodrigo Zapata, que era un dels

interlocutors que tenia l'arquebisbe a Madrid i que esdevingué l'enllaç d'Agustín amb la Cort i amb Zurita a partir de 1574 i, després, fou un dels seus col·laboradors més importants. Era un contranebot del bisbe, malgrat que a les cartes és anomenat sovint «sobrino del señor obispo de Lerida». Gerónima, germana d'Antonio Agustín, es casà amb Rodrigo Palafox Rebolledo. Rodrigo Zapata seria fruit del matrimoni d'una Palafox i d'un Zapata i, per tant, nebot directe de Gerónima⁹.

Zapata admirava la Companyia de Jesús¹⁰ i, alhora, fou qui empenyé Agustín a publicar els seus *Diálogos de las monedas*, mantenint amb ell una extensa correspondència sobre numismàtica, cosa que el fa un destinatari idoni no solament de la primera part de la carta sinó també de l'última¹¹.

Aquesta carta s'ha de posar en relació amb una altra que Agustín havia tramès feia dos mesos al seu amic Latino Latini¹², en què dóna resposta a les mateixes preguntes que li planteja de la Higuera «cerca del fermento de Innocentio», d'aquí que es refereixi al tema com una qüestió «que tanto nos da que hazer».

(2) El corresponsal d'Agustín li ha consultat sobre una sèrie de monedes, la primera de les quals «de Galba y Archimedes» el deixa perplex. En efecte, no existeix cap moneda de Galba amb una figura d'Arquimedes al revers. Dels mots d'Agustín podem suposar que la moneda estava força desgastada, puix que amb prou feines es distingia la llegenda del revers. L'anvers, però, era suficientment clar per reconèixer-hi l'efigie de Galba i, segurament, la llegenda al·lusiva.

Simplement com a aproximació, direm que hi ha algunes emissions de la seca de Roma¹³ que podrien coincidir amb els suggeriments d'Agustín,

⁹ La correspondència entre Zapata i Agustín ha estat editada per F. MIQUEL ROSELL, «Epistolario Antonio Agustín», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 13 (1937-1940), p. 113-202; M. DE AZAGRA, *Cartas eruditas de algunos literatos españoles*, Madrid 1775; J. VILLANUEVA, *Viaje literario a las Iglesias de España*, Madrid 1851.

¹⁰ En una carta del 20-5-77 Zapata comunicava a Agustín: «Yo prometo a V.S.I. que es maravilloso el fruto que aqui hazen los de la Compañia en todos y particularmente en las letras humanas que aqui (Madrid) leen, y en otros quatro collegios alrededor de aqui» (MIQUEL ROSELL, op. cit., p. 172).

¹¹ A part de la carta anterior vegeu sobretot les cartes del desembre de 1578 i del 3-7-80 (MIQUEL ROSELL, op. cit., p. 180 i AZAGRA, op. cit., p. 112).

¹² La carta, del 15-5-76, comença amb els mots «Quod me de Innocentiano fermento superioribus diebus interpellasti...», i està publicada en LATINI, L., *Epistolae, coniecturae et observationes*, Roma 1659-1667, p. 166. Posteriorment fou publicada a les *Opera omnia* d'AGUSTÍN, vol. VII, p. 193. Ambdues publicacions daten la carta el 15 de juny de 1577, error que nosaltres hem corregit a la vista de l'original conservat al manuscrit Vat. Lat. 6201 f. 15a.

¹³ MATTINGLY, H. SYDENHAM, M.A. et al. *The Roman Imperial Coinage*, vol. I, Galba núm. 327, 441, 442 (en endavant RIC).

en tant que duen encunyada al revers la llegenda LIBERTAS AVGVST /-A i la figura de Libertas sostenint un *pileum* amb la mà dreta.

(3) La interpretació de l'abreviatura CON(stantinopoli) OB(ryzion), en efecte, és la comunament acceptada i indica que la moneda és d'or pur i està encunyada a Constantinoble¹⁴. Tal com escriu Agustín, existeixen monedes de bronze amb la mateixa llegenda¹⁵.

(4) És la moneda:

ANVERS: Bust frontal de Jesucrist amb el nimbus i una creu inscrita, vestit amb estola i *kolobion*, donant la benedicció amb la mà dreta; a la mà esquerra, els evangelis; IHS XPS REX REGNANTIhM.

REVERS: Dos bustos frontals: a l'esquerra, Basili II; a la dreta, Constantí VIII; ambdós amb l'*stemma* i sostenint amb la mà dreta una creu simple col·locada al mig. Basili duu el *clapotos loros*, Constantí una clàmide. + BASIL'C CONSTANT'BR¹⁶.

El bust de Crist apareix per primer cop en una moneda de Justinià II (685-717)¹⁷. Va desaparèixer en època dels seus successors i tornà a encunyar-se durant el regnat de Miquel III, el 843¹⁸. La llegenda, la trobem per primer cop a les monedes de Justinià II i, després, no torna a aparèixer fins al regnat de Basili I (867-886)¹⁹.

Agustín, en efecte, s'erra, quan afirma als *Diálogos*: «...cuenta Curopalate al fin de la vida del Emperador Ioan Zimiscec cerca del año de Christo 970 que este Emperador fue el primero que puso la imagen de Christo nuestro señor en las monedas con letras que dizen...»²⁰

(5) Pensem que es tracta de la descripció d'un fol·lis d'Heracli (610-641) de la seca de Selència d'Isàuria:

ANVERS: Bustos d'Heracli i d'Heracli Constantí
ΠΠΙΝΝΥ ΕΣCSC4GLICESC

¹⁴ Vegeu aquest argument repetit a la carta d'Agustín a Panvinio del 16-1-57 en FLORES, C., *Epistolario de Antonio Agustín*, Salamanca 1980, p. 243.

¹⁵ MORRISON, C., *Catalogue des monnaies byzantines de la bibliothèque nationale* (2 vols.), París 1970. Com a exemple vegeu-ne la moneda 10/X/Ae/03.

¹⁶ MORRISON, op. cit., La moneda correspon a la referència 42/Cp/15 o 17.

¹⁷ MORRISON, op. cit., p. 397.

¹⁸ MORRISON, op. cit., p. 517.

¹⁹ MORRISON, op. cit., p. 539.

²⁰ *Diálogos de medallas, inscripciones y otras antigüedades*, Tarragona 1587, p. 22. N'existeix una edició facsímil, publicada per l'editorial Jano, Madrid 1986.

REVERS: La lletra M a sobre de la qual hi ha el crismó. A l'esquerra, en posició vertical, A N N O. A la dreta VI²¹. A sobre hi ha la marca d'oficina A. A l'exerg, SCL'SS²².

La intuïció que té Agustín d'interpretar les sigles SCLS com a pertanyents a Sicília no és en absolut errònia, puix que existeixen monedes d'Heracli amb aquestes sigles. Tot i així, cap d'elles presenta les altres característiques aquí descrites. En canvi, les monedes que presenten aquestes característiques duen la llegenda SCL'SS, pròpia de la seca de Selèucia d'Isàuria. És evident que, en tot cas, existeix un error de descripció per part del remitent de la carta i no pas d'Agustín.

Amb l'expressió *lo demas no lo entiendo* es podria referir, en aquest cas, a la llegenda de l'anvers.

Carta 4

Ms. Cop. A-M 253 f. 311 (còpia)

Nov. 1577 - Feb. 1584

[*La carta porta l'encapçalament següent: Capitulo de una carta del Arçob(is)po de Tarrag(on)ja mi S(eñor) al Ob(is)po de Huesca el Dotor Frago sobre la declaracion de la cifra R que ha impreso.*] (1)

Quanto a la cifra R hai muchas cosas buenas notadas, pero podrase añadir en la segunda edicion lo que embio de Eusebio en la vida de Constantino que es el testo redondo sicut per muleti que dezia uno en Salamanca (2). Esta tambien en medallas de muchos Emperadores despues de Constantino y la mejor es de Constantio donde se vee la vander del Labaro con aquella cifra R y estas letras HOC SIGNO VICTOR ERIS. El Emp(erad)or tiene la vander y una vitoria corona al Emp(erad)or (3). En medallas de Magnentio esta sola la cifra A R Ω (4). La diferencia de los que eran Arianos a los Catholicos en dexar las letras A y Ω es de Ambrosio de Morales y no merece ser del ni de nadie porque es falsa y puedo mostrar lo contrario en muchas medallas y inscripciones (5). Poniasse en las sepulturas de los Chr(ist)ianos y en principio de privilegios antiguos de reyes de Aragon. Si v(uestra) s(eñoria) tiene los fastos de Onuphrio Panvinio alli hallara donde se trata de la primera Indiction muchas cosas a este proposito (6).

Comentari

(1) Aquesta còpia pertany a un fragment d'una carta d'Antonio Agustín a Pedro del Frago y Garcés. La còpia és autògrafa del

²¹ Indica que es tracta del sisè any del regnat d'aquest emperador (616-617).

²² Aquesta moneda correspon a la referència 10/Se/Ae/01-03 del catàleg de C. Morrison.

secretari de l'aleshores arquebisbe, Martín Vaylo. L'interlocutor és un aragonès d'Uncastillo que fou nomenat bisbe d'Ales (Sardenya) per Pius IV el 6-11-62. A finals de 1566 fou traslladat a la seu de l'Alguer i finalment retornà a Espanya com a primer bisbe de Jaca el 1572. El 30-10-77 prengué possessió de la seu d'Osca, on morí el 2-2-84; és per això que datem la carta entre aquestes dues dates. L'amistat amb Agustín arrenca de l'últim període de sessions del Concili de Trento (1561-1563)²³. El tema de la carta és una puntualització d'Agustín al discurs de del Frago «sobre el Chrismon, que se halla en muchas Iglesias del Obispado de Huesca, y se estampó con el título de Sacro Sthemate»²⁴.

(2) Molt probablement degué enviar-li el fragment d'Eusebi de Cesarea Εἰς τὸν βίον τοῦ μακάριου Κωνσταντίνου βασιλέως 1,31.

(3) De Constanci II hi ha monedes amb aquesta llegenda que pertanyen a les seques de Tessalonica (or), Sirmium (billó i bronze) i Siscia (billó i bronze). Descrivim exemplars d'aquesta última que són els que il·lustren el primer diàleg de l'obra d'Agustín²⁵.

ANVERS: DN CONSTAN-TIVS P F AVG.

REVERS: Figura frontal de l'emperador dempeus, amb diadema, amb vestit militar, sostenint un estendard amb el crismó a la bandera. A l'esquerra, una Victòria coronant-lo amb la mà dreta i amb una palma a la mà esquerra. Al voltant, HOC SIG-NO VICTOR ERIS. A l'exerg, ASIS²⁶.

(4) Existeixen moltes monedes de Magnenci on apareix el crismó. Aquí descrivim la que correspon a l'exemplar que figura com a il·lustració dotzena del primer diàleg de l'obra d'Agustín²⁷.

ANVERS: Bust abillat de l'emperador a la dreta; al voltant, DN MAGNENTIVS P F AVG

²³ Existeixen, avui per avui, quatre cartes més de del Frago a Agustín, els originals de les quals es conserven al manuscrit 94 de la Biblioteca Universitària de Barcelona i foren publicades per F. MIQUELI ROSELLI op. cit., p. 123, 135, 137 i 157.

²⁴ LATASSA, F., *Biblioteca antigua y nueva de escritores aragoneses*, Zaragoza 1884-1886, p. 256, on també es poden obtenir més dades sobre la seva vida i les seves obres.

²⁵ *Diàlogos*, il·lustracions sense paginació.

²⁶ RIC, vol. VIII, p. 368-369.

²⁷ *Diàlogos*, il·lustracions sense paginació.

REVERS: El crismó amb A a la dreta i Ω a l'esquerra, al voltant SALVS DD NN AVG ET CAES²⁸.

Aquest argument el reflectirà en els *Diálogos de medallas, inscripciones y otras antigüedades* en boca d'un dels seus contertulis²⁹.

(5) El text d'Ambrosio de Morales a què es refereix és el següent: «Y las cifras y el señal de la cruz que se veen en las monedas son en dos maneras: y ambas son casi como esta (R̄). Con ser pues desde entonces usada la cruz y la santa cifra, después en tiempo de Magnencio se le añadieron las dos letras contra la heregia de Arrio: y porque tambien en monedas de Constancio se halla el mismo reverso de la cifra y las dos letras (A Ω), hemos de entender que traya tal devisa antes que fuese Arriano, pues tuvo hartos años de imperio, siendo verdadero catholico»³⁰.

(6) Agustín es refereix als *Fastorum libri V a Romulo Rege usque ad imp. Carolum V Austrium Augustum. Eiusdem in Fastorum libros Commentari* d'Onofrio Panvinio editats a Venècia el 1558, on en el capítol titulat *De indictione, Labaro et Constantini ad Christi fidem conversione* es pot llegir: «Signum aut quemadmodum ex Constantini nummis intelligitur erat sic R̄ vel sic P in quibus in eius rei memoriam circa id signum scriptum est HOC. SIGNO. VICTOR. ERIS». Panvinio³¹ (1530-1568) fou un humanista protegit del cardenal Alessandro Farnese, frare agustí molt amic d'Antonio Agustín durant la seva segona etapa italiana (1545-1563)³². De la seva relació epistolar s'han conservat moltes cartes, sobre tot del bienni

²⁸ RIC, vol. VIII, p. 123, 163, 188, 217.

²⁹ «B. Poco ha que lei en no se que libro que los Arrianos dexavan essas letras y ponian lo de mas en sus sepulturas. A. Tengolo por fabula, hasta que halle mas fundamento.» (*Diálogos...*, p. 21)

³⁰ DE MORALES, A., *Los otros dos libros undecimo y duodecimo de la Coronica General de España*, Alcalá, abril 1577, p. 48D.

³¹ Per a la seva vida y obres vegeu PANVINIO, O., *De Creatione Pii IV papae en. MERKLE, S. et alii Concilii Tridentini Diariorum pars secunda*, p. 575-601; PERINI, D. A., *Onofrio Panvinio e le sue opere*, Roma 1899; RONCHIONI, A., «Onofrio Panvinio. Lettere XI (a Alessandro Farnese), *Atti e memorie della R. P. Deputazioni di Storia Patria per le provincie Modenesi e Parmesi* 6 (1872), p. 207-226.

³² Cal destacar-ne altres obres importants: *Romani pontifices et cardinales S.R.E. ab eisdem a Leone IX ...creati*, Venècia 1557; *Epitome pontificum romanorum a s. Petro usque ad Paulum III...*, Venècia 1557; *De Ludis saecularibus*, Venècia 1558; *Reipublicae Romanae commentariorum libri III...*, Venècia 1559; *Antiquitatum Veronensium libri octo*, (s.I.) 1647. A més existeixen, a la biblioteca Vaticana, moltes obres seves manuscrites inèdites, entre les quals hem de destacar dos reculls d'inscripcions de gran importància per a la història de l'epigrafia (mss. Vat. Lat. 6035 i 6036).

1557-1559, on es pot veure l'enorme influència del nostre arquebisbe sobre les seves obres³³. Precisament la redacció dels comentaris als fastos és un dels temes principals que apareixen a les epístoles de 1557 i de la primera meitat de 1558³⁴.

³³ Aquestes cartes foren editades per JUAN ANDRÉS el 1804. FLORES SELLES les reedità al volum primer del seu *Epistolario de Antonio Agustín* amb algunes omissions i alguns errors de transcripció. Nosaltres n'hem fet una revisió recent (vegeu *Epigrafia i numismàtica...*, tesi inèdita, UAB 1991)

³⁴ *Epigrafia i Numismàtica...*, especialment p. 256-266.